

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.105>

ATİLLA JORMA (*Kuzey Makedonya*)*

ÇAĞATAYCA SONRASI KARLUK KIPÇAK OĞUZ İLİŞKİLERİ (2.bölüm)

Özet

Türk dilinin iki ayrı yazılı geleneği olup, bunlardan Doğu Türk geleneği altıncı yüzyıldan günümüze dek kesintisiz sürmüştür. Üç büyük diyalekt grubunun Karluk, Kıpçak, Oğuz buluşması sorunsuz olmadığı gibi, dilin tarihi boyunca en büyük engellerin türlü dış etkenlerden ve siyasi çekişmelerden kaynaklanmış olduğu görülebilir. Bir proje kapsamında ele alınan üçlü buluşmanın tanıtım yazısının birinci bölümünde Karluk Kıpçak ilişkileri incelenmekte, burada, ikinci bölümde ise Oğuz varlığı incelenecek.

Açar sözcükler: *Doğu Türkçesi, Karluk, Kıpçak, Oğuz, Dil politikaları, Dil mühendisliği.*

Tarihçi ve dilcilerin araştırmalarında önemli bir yöntemsizlik sorunun olduğu görülebilir; Oğuzluğu, Kıpçaklığı ve diğer boybirliği oluşumları yakın çağlarda oluşmuş birlikler yerine, ezeli durağan bir yapı olarak gören araştırmacıların çalışmaları haliyle sonuçsuz kalmaktadır. Nitekim Oğuzlarla ilgili ilk dil malzemesi dağınmış halde Kaşgarlı Mahmudun 1072 tarihli eserinde bulunmakta, sonrasında ise iki yüzyıllık bir boşluk. Onbirinci yüzyılda da oturmuş bir Oğuz lehçesi sözkonusu değildi; Oğuz boylarbirliğine katılanlar Türk dünyasının değişik yerlerinden, bazen birbirine çok uzak ülkelerden gelmiş ve yedinci ila dokuzuncu yüzyıllar boyunca Oğuzluk adlanan yapıya eklenmeyi sürdürmüş Türk boylarıydı. Kaşgarlı'nın Oğuzca'yı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Göktürk – Uygur – Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır Oğuzların ezici çoğunluğu Güney Sibirya'dan, Yedisu'dan vb. gelmiş veya Aral havzasının yerlileriydi. Kimek asıllı Bayındırlar ile Bayatlar ve birkaç boy daha Güney Sibirya kuşağından gelmiş çekirdek Oğuz topluluğunu oluşturmuş olmalıdır. Türkiş boyları ise çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar ve Oğuzluğun büyümesine sebep olmuşlardır (Karatay, 2017: 83-85).

Kaşgarlı Mahmut değişik lehçeleri konuşan Oğuzlarla görüştüğü için kesin kurallardan söz etmez. Onbirinci-onikinci yüzyıl Oğuzlar birbirlerinden ayrı kollar olarak incelenmeli: Aral çevresindeki yurtlarında kalıp kendilerini bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu kardeşlerine karşı savunmaya çalışan asıl Oğuzlar; eşzamanlı olarak kuzey yolu ile Avrupa'ya geçip daha sonraları Hristiyan olan Oğuzlar 'Uz'lar ile Selçukluların Orta Doğuya yön-

* Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Gostivar. Doç.dr.. E-mail: atillajorma@gmail.com

lendirdiği Türkmenler, bir de Doğu Türkistan'a göç eden Müslüman Salurlar. Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, Sırderya Oğuzelinden Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Onlar Moğol istilasından, Harezmsahların çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy örgütlenmesini bugüne kadar koruyan göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdüren Türkmen ulusunu oluşturmuşlardır. Bu Türkmenlerin Göktanrıca inançlarını uzun süre korudukları, Müslümanlığı ancak onbeşinci - onbeşinci yüzyıllarda benimsedikleri düşünülmektedir. (*krş. İbnFazlan zamanındaki Oğuzlar*). Bu Oğuzların onyedinci yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezim Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir (Karatay: 21-23).

Kaşgarlı Mahmut Kıpçaklardan ve kimi dil özelliklerinden söz ederken onları sık sık Oğuzlarla birlikte anar. Doğu Türk bengutaşlarında İrtiş boyu Kimek-Kıpçak boybirliğinden söz edilmeyişini A.B. Ercilasun Doğu [Gök] Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşuna bağlar. Onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil 'Türk' olarak söz etmişlerdir ve 'Türk' kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlardır; (Ercilasun: 604-605) tıpkı sonralar Kölemen devletlerinde olduğu gibi.

Onuncu - onbirinci yüzyıllardan itibaren önce eski Oğuzların Sırderya ve Aral gölü havzasındaki Oğuz Yabgu devletinin Harezim'e siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkili oluşu, 1040 yılından itibaren ise Harezim'in önce Gazneliler, sonra Selçuklular ve Harezmsahlar devleti gibi Oğuzların baskın unsur olduğu devletlerin topraklarının içinde yer alması sonucunda buralarda Türk Oğuz nüfusunun yayılması ve yerli toplulukların hızla Türkleşmesi görülmektedir.

Altıncı yüzyıldan başlayarak, Tuna'dan İrtiş'a kadar bütün bozkır kuşağı Türk yönetimi veya etkisindeydi. Bu dönem Moğol istilasıyla sona ermiştir. Eski Türkçe terimi bu geniş bölge ve zaman diliminde bütün Türkçe varyantlar için kullanılmakta olsa da Eski Türkçe Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu Türkçesinin günümüze kadar kesintisiz gösterilebilen, yazılı kaynakları bulunan bir geleneği vardır. Batı türkçesi ile ise iki ayrı yazı geleneği, onüçüncü yüzyıla kadar sürüp sönen, yine onüçüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar gelen, ikisi arasında yakın bir bağlantı olmayan bir yazı geleneği vardır. Doğu Türkçesinin tarih boyu yayılma alanı Türkistan veya Turan adlanan geniş bölge olmuştur. Ahali bakımından Türkistan geleneksel kavuşma ve çatışma kuşağı, İran - Turan çekişme alanıdır. Oğuz, Kıpçak, Karluk toplulukları burada kavuşup birbirlerini değişik oranlarla etkilemiştir. Türkistanı ilkin ele geçiren Karahanlılar, kendilerini Türk, diğer Türk topluluklarını Türklüğün kolları olarak tanımlarken, Moğol istilasından sonraki dönemde de bu bölge halkı, kendilerini esas Türkler olarak tanımlamayı sürdürmüştür. (Karatay, 2017:38) Bugün de Afganistan'daki Özbekler ile İran, Güney Azerbaycan'daki Türkler Türk adını öncelikli olarak korumaktadırlar.

Oğuz Türkçesini Talat Tekin ile Mehmet Ölmez, salt fonetik bakış açısıyla sözcük başı /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, **kāl-* fiilini anahtar sözcük olarak dört altgruba bölüştürürler: Harezmi Oğuz diyalektleri (*kāl-*); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (*gāl-*); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (*gal-*); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (*kal-*). (Tekin Ölmez, 1999: 122) Mefkure Mollova da sözkonusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süresiz ötümsüz k ünsüzünün kullanıldığı *ka-* ağızları ve önseste süresiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı *ga-* ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. *ka-* grubuna, yani Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzca'yı, batı uç bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, *ga-* grubuna Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder.

G. Doerfer ise Oğuzca'yı, zamir kökenli kişi eklerini de göz önüne alarak biraz daha ayrıntılıca gruplandırır: 1. Türkmence. 2. a) Doğu, b) Kuzey, c) Güneydoğu, d) Batı ve Güney Horasan Türkçesi (ki a ve b aynı zamanda Özbekçenin ağızlarıdır). 3. a) İran'ın Fars eyaletindeki Kaşgay ve Aynallu, b) Kazvin ve Hemedan yöreleri diyalektleri, 4. a) Kuzey Halacistan yöresi, b) Sonkor yöresi diyalektleri, 5. a) Zencan, b) Doğu Anadolu, Irak ve Gürcüstan'daki ağızlarıyla Kuzey Azerbaycan ve İran Azerbaycanı Türkçesi, 6. a) Orta ve Batı Anadolu ağızları, kb) Batı Rumeli ağızları, Doğu Rumeli ağızları, Gagauzca ve Kırım Osmanlıcasıyla ile Türkiye Türkçesi. Sıralanan altı diltopluluğu ayrıca değişik biçimlerde gruplandırılabilir: *1-2 doğu, 3-6 batı; 1-2 doğu, 3-5 orta, 6 batı; 1-2 doğu, 3-4 güney, 5-6 batı* gibi.

Doğu grubu Çağatayca veya Doğu Türkçesinin egemen olduğu bölgedir. Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, Sırderya Oğuzlarından Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Onlar Moğol istilasından, Harezmsahların çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy örgütlenmesini bugüne kadar koruyan göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdüren Türkmen ulusunu oluşturmuşlardır.¹ Bu Oğuzların onyedinci yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezmi Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir.

Mangışlaktan Çin'e kadar uzanan Harezmsahlar imparatorluğu çağı Harezmi'nin tamamen Türkleştiği zaman dilimi olarak gösterilmekte; ayrıca Harezmi Oğuz dil alanında ortaçağlarda bile Farsçanın etkili olmaması da bu sürece etkili olmuştur. Harezmsahlar devleti Moğollarca yıkıldığında, Harezmi toprakları Çengiz Hanın vasiyetine göre Çayardı ve Doğu Türkistan'ı içeren Çağatay ulusuna değil, Kıpçak bozkırı, Rus knezlikleri ve Kuzey Kafkasya'yı içeren Cuci ulusuna bağlanmıştır.

¹ Bu Türkmenlerin Göktanrı inancılarını uzun süre korudukları, Müslümanlığı ancak ondört onbeşinci yüzyıllarda benimsedikleri düşünülmektedir. (*İbnFazlan zamanındaki Oğuzlarla karşılaşmak yararlı olur*).

Cuci ulusu Müslümanlaşan Altın Orda devletine dönüştükçe Harezmde benimsenmiş Karahanlı Çağatay edebi dil aynen Harezmli yazar ve şairlerin sayesinde Altın Orda devletinde edebi dil olarak yerleşmiştir (Eltazarov, 2016).

1512 yılında bağımsız Hive Hanlığının kurulmasıyla Harezm ve çevresi ortaçağlarda Türkistan topraklarında Türk uygarlığını yaşatan üç hanlıktan biri olmuştur. Harezmşahlar döneminden itibaren 1770-1920 yılları arasında bu hanlığı yöneten Kongırat sülalesi zamanında önce Hakaniye, sonra da Çağatay kültrünü özümseyen Harezm Oğuz halkı Oğuz boyundan soydaşlarından Türkmenler ile Horasan Türklerinden kültür ve dil bakımından uzaklaşmıştır. Harezm Oğuz diyalektlerinin Türkmençe ve Horasan Oğuz Türkçesinden ayıran özellikler bu etkileşime dayanmaktadır. Karluk-Uygur lehçesinin esas alındığı Hakaniye lehçesi ile Oğuzca arasındaki farklılaşma o kadar büyük değildi; ondan dolayı işlenmiş, hazır bir edebi dili kullanmak Harezmlilerin yararına idi, ikincisi soydaş ve dindaş bir topluluğun dili olduğundan bu dil ile Harezm'den geçen büyük İpek Yolunun Kuzey kolunda iş yürütmek kolaydı. Eski Harezmliler ve sonra Altın Ordalıların Karahanlıca'yı Uygur yazısıyla beraber aldıkları da bilinmektedir (Eltazarov, 2016).

Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezm'in aşağı havzasında kalmıştır. Ruslar tarafından ondokuzuncu yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları 1920'de Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. Hive Hanlığının yıkılmasının ardından, bölgede 1920 yılında kurulan Harezm Cumhuriyeti'nin yazı dili Harezm Türkçesi, 1925'te Özbekistan'ın ilanı ile, yazı dili olarak gelişme imkanını yitirmiştir. Harezm yazı dilinin, sözlü dil haline getirilmesi, Sovyet dil planlamalarının sonucudur. 'Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Harezm bölgesinde onyedinci ila yirminci yüzyıllar arasında Hive Hanlığı bulunuyordu, 1920 yılında ise yerine Harezm Cumhuriyeti kuruldu. 1920 ile 1924 yılları arasında Harezm Cumhuriyeti'nde o sıralardaki Buhara Cumhuriyeti'ndeki Özbekçe yazı dilinden oldukça farklı bir Harezm yazı dili geliştirilmiş, ancak 1924 yılında Türkistan'daki Buhara Cumhuriyeti gibi Harezm Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırılmasıyla bu Harezm yazı dili de son bularak, yerini bugünkü Özbek yazı diline bırakmıştır. 1920'ler başında ayrı bir yazı dili olma durumunda olan Harezmce, bugün artık Özbekçenin Oğuz ağızlarını teşkil eder ve Harezm bölgesinde yaşayanların konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezm bölgesinde yaşayan kimseler kendilerini hem Özbek saymakta hem de yerel kimlik olarak "Harezmli" diye tanımlıyorlarsa da, bu "Harezmlik" bir millet kimliği düzeyinde değildir. (Kocaoğlu, 1985) Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936'da Kazakistan'dan koparılan Karakalpakistan'ın dahil edilmesiyle kavuşmuştur. Harezm uygarlığının yayıldığı eski topraklarda - Özbekistan'ın Harezm vilayetinde, Amuderyanın sol ve sağ sahilinde: Türkmenistan'ın Taşhuvuz, Çarcuy vilayetlerinde, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyetinin Törtkö, Amuderya, Biruni, Hoceyli, Kungırat ilçelerinde, Buhara ilinin Alat, Karaköl ve Candar ilçelerinde hala Harezm

Oğuz diyalektinde konuşan nüfus yaşamaktadır. Doğu Oğuz grubunda edebi diller üzerindeki müdahalelerin çokluğu dikkat çekicidir.

Yirminci yüzyılda ise Harezmi uygarlığı yaşayan alanlar tekrar bu defa insanoğlunun ürettiği çevre felaketi ile karşı karşıya gelmiştir. Sovyetler döneminde Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'da yeniden tarıma açılan milyonlarca hektar arazilerin sulanması için Aral gölüne dökülen Amuderya ve Sirderya'dan sulama kanalları ve barajlara aşırı hacimlerde su alınması sonucunda 1970'li yıllardan itibaren göl küçülmeye ve kurumaya başlamıştır. Bugünlerde her iki nehrin suları Aral'a dökülmüyor ve bu göl yok olmak üzeredir. Harezmi ve Karakalpakistan bölgesindeki çevre felaketinden dolayı yüz binlerce insan Özbekistan'ın ve Kazakistan'ın başka bölgelerine taşınmıştır. Siyasi etkenlerin insan eliyle olduğu açıksa da kimi doğa olaylarının da insan eliyle oluşması mümkündür. Aral gölünün uzun sürmüş olan kuruyup yok olması ve bugün Urmu gölünün göz göre göre kurumaya bırakılması örneklerinde olduğu gibi. Oğuz diyalekt toplulukları görüldüğü gibi ikiye, doğu ve batı grubuna ayrılabilir. Batı grubu bir bütün olarak orta, güney ve batı gruplarına bölüştürülebilir. Batı grubu ağızları Doerfer'e göre Batı Anadolu ağızları, Batı ve Doğu Rumeli ağızları ile Gagauzcadan ibaret olup, ayrıca Dobruca'dan Azak bölgesine kadar bir lehçe sürerliği ve temas bölgesinden söz edilebilir.²

Hazarötesi Türkmenler

Türkmen halkının oluşumunun ana çekirdeği ve etnik bileşeni, 11-12 yüzyıllarda bugünkü Türkmenistan'a nüfuz eden ve oradaki bazı yerel bozkır boylarıyla karışan Oğuzlar oldu. Oğuzların genel nüfusu 11. yüzyılda hala Sır Derya ve Üstyurt'un kuzeyinde yaşıyorlardı. Arap coğrafyacıları Oğuzların bir kısmı onuncu yüzyılda Samarkand ve Buhara çevresinde yaşadıklarını söylüyor. Türkmenistan'ın güney ve güneybatı bölgesinde Oğuzların gelmesinden önce de Türkçe konuşan bazı boylar yaşıyorlardı. Yerel ve göçebe üyelerinin karışması ve onların dillerindeki Türkçeleşme, doğrudan doğruya oğuzların üç dalga şeklinde Türkmenistan topraklarında kitlesel yerleşmesiyle ilgilidir, özellikle ikinci dalgasıyla, Yakubovskiy'nin de zamanında yazdığı: "Türkmenistan topraklarında, Türk olmayan unsurların dilsel anlamda Türkleşme süreci oğuzların ilk dalgasından önce başladı, yani dokuzuncu yüzyıl önce, ve bu sürecin aktif katılımcıları arasında Merv, Belh ve Dihistan bölgelerinde yaşayan Türklerin kendileri olduğu gibi, Balkanda ve başka bölgelerde yaşayan akraba boylar da vardı. Özellikle dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Türkmenistan topraklarında Oğuzların çok sayıda birikmesinden sonra Türkleşmesi süreci arttı. altıncı-onuncu yüzyıl yerel halkların Türkleşmesinde sadece hazırlık dönemi idi. Bu süreç onbirinci ve onikinci yüzyıllarda, onbirinci yüzyılın ilk yarısında Selçuklu hareketi ve Kıpçak havzası onbirinci-onikinci yüzyıllarda Sır Derya'ya doğru hareketi ile ilgili olarak üçüncü ve en büyük ölçekli

² Doerfer'in verileri İkinci dünya savaşının öncesine aittir.

oğuzların güneybatıya ve çağdaş Türkmenistan topraklarına doğru hareketin başladığı dönemde tam anlamıyla kendini göstermiştir.

Moğol istilasına doğru Oğuz boyları kaynaklarda artık Türkmenler adı altında geçiyordu. Ondördüncü yüzyılın tarihçisi Reşidedin'in Türkmen boylarının listesi Kaşgarlı Mahmud listesinden biraz farklıdır. Onikinci - onbeşinci yüzyıllarda yabancı unsurların da aralarına katıldığı yerel akraba boyların birleşme süreci yoğunlaştı. Bu birleşmelerin temelinde yeni Türkmen boyları da oluşurdu. Bu durum onikinci-onbeşinci yüzyıl Türkmenistan'ın güney ve kuzeyinde mevcuttu. Güneyde Türkmenlerin bazı boy birleşmelerine yerleşik Horasanlılar da katıldı. Bunlar, muhtemelen Nohurlı, Murçeli, Anauli ve Mehinli boylarıdır. Türkmen boylarının birleşmesi ve yeni jenerik alt bölümler oluşumunu özellikle Moğol istilası sırasında yoğun geçti. Bazı sosyo-ekonomik ve kamu-politik koşulların nedeniyle daha da karmaşık etnik karışım süreç meydana geliyor: Yerel Türkmen boylarıyla Türk-Moğol unsurlarının karışması. Asa, Bagar, Dari, Kalmık, Tatar, Tümen ve diğer bunun gibi karakteristik Türkmen boyları Moğollarda da biliniyor. Yomud, Teke, Ersarı, Sarık gibi büyük Türkmen boylarının erken ve geç ortaçağ yazarları Kaşgarlı Mahmud, Reşideddin ve Ebulgasım listelerinde bu boyların bulunması dikkat çekicidir. Tarihçilerin bildirdiklerine göre onlar onaltıncı yüzyıldan itibaren kaynaklarda görünmeye başlıyor.

Mahtumkulu, "Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili bir devlete kulluk etsek beşimiz" diye dilekte bulunmuştu. Sık sık yapılan yağmacı feodal savaşları Türkmen boylarının birliğini engelliyordu. *Türkmenistan SSC Tarihinde* ondördüncü-onbeşinci yüzyıllarda Salırlar, Yomudlar, Teke, Sarıklar, Çovdurların çoğunlukla Mangışlak, Üstyurt ve bazı Harzem bölgelerinde yaşadıkları belirtiliyor. Türkmen halkının diğer kısmı, Karakum çölünde, Sarıkamış, Hazar denizinin doğu kıyılarındaki ve Türkmenistan'ın güneyinde yaşamıştır. Türkmenlerin temel uğraşları hayvancılık olmuştur. 16. yüzyıl başlarında Ersarlar Balkan'da; Salırların, Teke, Yomud, Sarık ve Göklenlerin çoğunluğu- Sarkamış'tan Mangışlak'a kadar; Çovdurlar, İgdırlar, Ablallar- Üstyurt'un kuzey kenarlarında; Aliller- Orta Uzboy' da; Yazır-Garadaşlar – Güney Türkmenistan'da yaşamışlar. (Türkmenistan SSC Tarihi 375-376). Sonraki yüzyıllarda kuzey Mangışlak, Sarıkamış, Uzboy ve Üstyurt Türkmenlerinin güneye doğru kademeli göçleri gerçekleşmiştir. Alillerin bir kısmı Afganistan'a gitti. 17-18. yüzyıl Çovdurlar, İgdırlar, Söyüncacılar, Abdallar Rus hakimiyeti altına girerek, kısmen Kuzey Kafkasya'ya göçtü ve göçebe çobanları olarak, günümüzde de yaşadıkları Stavropol bölgesinde ve Astırhan geniş bozkırlarında yaşadılar. onsekizinci yüzyılın başında Tekeler ve Yomudlar, sonrasında Çovdurlar ve Salırlar, ondokuzuncu yüzyılda Göklenler, Aliller Harzem'de yaşadı. Kısa süre sonra Yomudlar, Göklenler ve Aliller Hive'ye, Tekeler önce Hive'ye sonra 1856 yılında Ahal'a, Atalar önce Balkan çevresine, sonrasında Hive ve Harzem hanlığına göç ettiler. Böylece Türkmenler onyedinci-ondokuzuncu yüzyıllarda Çağdaş Türkmenistan topraklarının tamamında, İran'ın kuzeyinde, Üstyurt'ta ve Mangışlak'ta yaşıyorlardı. Türkmen diyalektlerini ve ağızlarını konuşanların komşu Türk boylarıyla ve yabancı boylarla iletişimleri ve ekonomik-kültürel ilişkileri

dilde belirli yansımalarını buldu. Stavropol Türkmenleri (Çovdurlar, İğdırlar, Söyüncacılar) Rus topraklarına göç ettikleri dönemden itibaren Ruslar, Nogaylar, Tatarlar ve diğer bazı Türkçe konuşan halklarla doğrudan temasta olmuşlar. (Kürenov, 375-376)

Türkmen Dilinin Diyalektleri

Çağdaş Türkmençe Türkmenistan Cumhuriyetinin resmi devlet dilidir. Türkmençe Türkmenistan nüfusunun geneli tarafından konuşulmaktadır. Türkmenler aynı zamanda Özbekistan Cumhuriyetinin Samarkand, Buhara ve Kaşka-Darvin bölgelerinde (genelde Salırlarla Ersarlar), Karakalpakistan'da (Atalar, İğdırlar, Duedjiler, Göklenler), Tacikistan Cumhuriyeti'nin Djingulskiy bölgesinde (genelde Ersarlar) –Kazakistan Cumhuriyeti'nde; Rusya Federasyonu'nda (2002 sayımlarına göre) Stavropol bölgesinde, Dağıstan Cumhuriyeti'nde ve Astrahan bölgesinde (Çovdurlar, İğdırlar, Söyüncacılar) – 17,4 bin kişi. İran'da Türkmenler (Yomudlar, Göklenler, Emreller, Alililer, Sarıklar, Salırlar Ve Nohurlar) – 1,5 milyon kişi, Afganistan'da (Ersarlar, Sarıklar, Alililer) – 0,5 milyon kişi.

Türkmençe birçok diyalektlere ve ağızlara ayrılmıştır. Bu durum Türkmen halkının boylara bölünmesini de yansıtmaktadır. Bu diyalekt ve ağızları konuşanların büyük bölümü Türkmenistan topraklarında kompakt bir şekilde yaşamaktadırlar. Türkmenistan topraklarında yaşayan Çağdaş Türkmen diyalekt ve ağızlarının sınıflandırılması ve onların konuşulduğu alanlar aşağıda gösterildiği gibi yapılabilir: *Teke* diyalekti. Bu lehçeyi konuşanlar Türkmenistan'ın orta bölgelerinde- Kopet-dağı kuzey yamaçları boyunca Kızıl – Avrat'tan Murgab ve Tedjen vahalarında yaşamaktadırlar. *Teke* diyalekti kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır: a) *Ahal* ağızı, Tedjen, Aşhabad bölgelerinde yaygın, Aşhabad'dan batıya doğru Kızıl- Avrat'a kadar (Bezmein, Gök-Tepe, Baharden, Bami, Koç ve bunların çevresindeki bölgeler). b) Marıg ağızı, Marıy, Türkmen – Kalin, Sakar - Çagin, Murgab, Bayram-Ali bölgelerinde ve bunların çevresinde yaygın. *Yomud* diyalekti: Bu lehçenin konuşurları Türkmenistan'ın kuzeybatısında yaşarlar. Batıda Kızıl – Avrat'tan Çeleken'e kadar, Kuzeyde Kun – Ergenç'ten Taht'a kadar. Kendi içinde iki alt gruba ayrılıyor: a) Batı ağızı, Kızıl – Avrat köylerinin bazılarında bunun dışında Kazancı, Nebit – Dag, Krasnovod, Kızıl – Atrek, Gasan – Kuli, Şeleken bölgeleri ve onun çevresinde yaygındır. b) Kuzey ağızı, Kun –Ergenç, Taht bölgeleri ve çevresi ile Telman ve Lenin bölgelerinin bazı köylerinde yaygın. *Ersar* diyalekti, bu lehçeyi konuşanlar Amudarya nehrinin sağ ve sol kıyılarında (Halaç, Karabekaul, Hodjambas, Kızıl – Ayak, Çarşang bölgeleri ve onların çevresindeki yaşama bölgeleri, Sayat ve Kerkin bölgelerinin bazı köyleri). *Salır* diyalekti, genel olarak Serah ve kısmen Çardjou bölgelerinde yaygın. *Sarık* diyalekti, bu lehçeyi konuşanlar İolat ve Tahta – Bazar bölgesinde Murgab nehrinin orta kolu boyunca yaşamaktadırlar. *Çovdur* diyalekti, Kalinin bölgesi ve çevresi de dahil olmak üzere genel olarak Harezmi vahalarında ve Sayat bölgesinin bazı köylerinde yaygın. *Alili* diyalekti, Kahka bölgesi ve çevresinde konuşulmaktadır. *Göklen* diyalekti, bu lehçeyi konuşanlar çoğunluk olarak Sumbar ve Çendir nehirleri boyunca

yaşamaktadırlar. (KaraKalin bölgesinde). *Nohur* diyalekti, Nohur, Kurdjey, Tutlugala, Konekesir, Duzlutepe yerleşmelerinin de dahil olduğu güneybatı Türkmenistan bölgesinin yaylalarında yaygındır. *Anaus* Diyalekti, Aşhabad'ın güneydoğusundaki dağlık bölgede yaygın. (Manış, Kelte – Çınar, Çukur – Kala köyleri). *Hasar* diyalekti, genellikle Kaahgin bölgesinin Kau – Şut köyünde konuşulmaktadır. *Kıraç* diyalekti, Farab ve Deyna bölgesinde yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır. *Sakar* diyalekti, Genel olarak Sakar bölgesinde yaygın. *Olam* diyalekti, Bu lehçeyi kullananların çoğunluğu Hodjambas ve Çarşagin bölgesinde yaşamaktadırlar. *Garadaşlı* ve *Emreli* ağızları, Harezmi vahasının batı bölgesinde konuşulmaktadır (İlyalı ve Lenin bölgesi ve bunların çevresindeki yerleşimler). *Murçin* ağzı, Aşhabad'dan batıya doğru yaygın (Dayna ve Murçe dağlık bölgelerindeki yerleşmelerde). *Eskine* ağzı, Sayat bölgesinin kuzey yamaçlarında konuşulmaktadır. *Hatap* ağzı, Amuderya'nın orta kolu boyunca yaygın. (Hatap'ta). *Burkaz* ağzı, Marı'nın kuzeyinde kalan Amuderya üst kolu boyunca yaşayan halk tarafından konuşulmaktadır. *Mehin* ağzı, Kaahkin bölgesinin Mehin köyünde yaşayanlar tarafından konuşuluyor. *Küren* ağzı, bu lehçeyi konuşanlar genellikle Kürengala bölgesinde yaşamaktadırlar. (Artık istasyonunundan kuzeydoğuya doğru, demir yolunun kuzey yönü boyunca). Teke, Yomud, Ersarı, Çovdur, Salır, Sarık, Göklen, Nohur, Alil diyalektleri monograflarda incelenen ve tanımlanan en büyük lehçeler olarak bilinmektedirler.

Güney Harezmi Oğuzcası

Harezmi ve Sir-Derya, Türk kültür ve dil tarihinin önemli bölgelerinden biridir. Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerinin bir arada geliştiği Harezmi, Karahanlılardan bu yana üç büyük Türk lehçesinin etkileşimde bulunduğu bir dil alanıdır. Harezmi, aynı zamanda İran dilleri ile Türk dilleri arasında temas bölgesidir. Özbekistan'ın güneybatısından Balkanlar'a değin uzanan Oğuzca lehçe sürerliğinin başlangıç noktası yine Harezmi'dir. Soğdiana ve Harezmi'deki İran dilli toplulukların, Türkler tarafından etnik ve dil açısından özümseme süreci, Eski Soğdların devamı olan Tacikler dışında, 13. yüzyılda tamamlanmıştır. Yüzyıllar boyunca süren ilişkiler sonucunda Tacikçe bir ölçüde Türkçeleşirken, bazı Çağatayca varyantlar da bir ölçüde İrancelaşmıştır. Özbekçenin diyalekt ve ağızlarını sınıflandıran E. Polivanov bu dilin diyalektlerini başta iki gruba, İranlaşan ve İranlaşmayan diyalektler olarak ayırmaktadır. İranlaşan ağızlar fonetik, morfolojik ve leksik açıdan Farsçadan etkilenenlerdir. Özbekistan'ın merkezinde yer alan tarihi şehir ve bölgelerin ağzı İranlaşan ağızlardan oluşmaktadır, Özbekçenin Oğuz ve Kıpçak diyalektleri ise İranlaşmayan, yani fonetik, morfolojik ve leksik açıdan Farsçadan etkilenmeyen ağızlardır. Özbekçenin Kuzey Oğuz (İkan, Karabulak, Mankent) ağızlarından farklı olarak Harezmi Oğuz diyalekti Farsçadan hiç etkilenmemiş temiz bir Oğuzcadır. Gazı Alim Yunusov da Özbekçenin diyalektlerini üç ana kola ayırmaktadır: Özbek Kıpçak diyalekti, Türk-Barlas diyalekti ve Hive-Ürgenç veya Oğuz diyalekti.

Harezmi Oğuz ağzının yayıldığı çekirdek alan araştırmacılar tarafından Güney Harezmi Oğuz ağızları olarak adlandırılan Hive, Ürgenç, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat (şimdiki Karakalpakistanın Biruni ilçesi), Taşhavuz, Köhne-Ürgenç,

Hazarasp, Törtköl gibi yerleşim merkezlerindeki ahalinin dili, çevre alanlarını ise Türkmenistanın Mari, Çarcuy, Kerki gibi şehirlerinde ve Buhara ilinin Alat, Candar ilçelerinde yaşayan nüfusun dili oluşturur. Ana Türkçe uzun ünlüleri koruyan, Türkmençe ile pek çok dil özelliği paylaşmasına karşılık, Türkmenceden bazı küçük farklılıkları bulunan Güney Harezmi Oğuzcası söz başında t- > d- , k- > g- gelişmeleri, yaklaşma durumu ekinin -A olması gibi ses ve biçim özellikleriyle, tipik bir Oğuz dilidir. Toplum dilbilim bakımından ise, Harezmi bölgesinin temsil ettiği dil ve kültür bu politikaların mağduru olmuştur. Özbekistan'ın Harezmi ilinin özellikle güney bölgelerinde konuşulan Harezmi Oğuzcası, Özbek dil bilim kaynaklarında Oğuz-Özbek lehçesi veya Özbek dilinin Oğuz lehçesi veya Türkmenleşmiş Özbek lehçeleri olarak adlandırılmış. Harezmi ilinin merkezi Amu-Derya nehrinin 16 km batısında bulunan Ürgenç'dir. Tarihi Harezmi adı, Özbekistan'ın bir vilayeti olan bugünkü Harezmi'den çok daha geniş bir alanı, tarihi ve kültürel anlamda ise Türk ve İslam dünyasının temas hattını ifade eder. İpek Yolu güzergahında yer alan Harezmi ve Ürgenç, İslamiyet'in Türkistan'a nüfuz ettiği, yeni Türk yazı dillerinin ve yeni bir uygarlığın doğduğu bölgedir. Çağatay Temürlü devletinin yıkılmasının ardından (onaltıncı yüzyıl) Türkistan, Türkmen-Oğuz boylarıyla Özbekler, Farslar ve son olarak Rusların hakimiyet kurma çabalarına sahne olmuştur. Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezmi'nin aşağı havzasında kalmıştır. Ruslar tarafından 19. yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) hanlıkları 1920'de Buhara ve Harezmi Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936'da Kazakistan'dan koparılan Karakalpakistan'ın dahil edilmesiyle kavuşmuştur. Hive Hanlığının yıkılmasının ardından, bölgede 1920 yılında kurulan Harezmi Cumhuriyeti'nin yazı dili Harezmi Türkçesi, 1925'te Özbekistan'ın ilanı ile, yazı dili olarak gelişme imkanını yitirmiştir. Harezmi yazı dilinin, sözlü dil haline getirilmesi, Sovyet dil planlamalarının bir sonucudur. 'Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Harezmi bölgesinde onyedinci ila yirminci yüzyıllar arasında Hive Hanlığı bulunuyordu, 1920 yılında ise yerine Harezmi Cumhuriyeti kuruldu. 1920 ile 1924 yılları arasında Harezmi Cumhuriyeti'nde o sıralardaki Buhara Cumhuriyeti'ndeki Özbekçe yazı dilinden oldukça farklı bir Harezmi yazı dili geliştirilmiş, ancak 1924 yılında Türkistan'daki Buhara Cumhuriyeti gibi Harezmi Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırılmasıyla bu Harezmi yazı dili de son bularak, yerini bugünkü Özbek yazı diline bırakmıştır. Yani, 1920'ler başında ayrı bir yazı dili olma durumunda olan Harezmi, bugün artık Özbekçenin Oğuz ağızlarını teşkil eder ve Harezmi bölgesinde yaşayanların konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezmi bölgesinde yaşayan kimseler kendilerini hem Özbek saymakta hem de yerel kimlik olarak "Harezimli" diye tanımlıyorlarsa da, bu "Harezmililik" bir millet kimliği düzeyinde değildir. Sovyet yönetimi Arapça, Farsça bilen aydınların dışında, halkın büyük bir çoğunluğunun Çağatayca okuyup yazamadığı iddiasıyla, yeni bir yazı dili oluşturma girişimleri başlamıştır.

Ancak asıl amaç, dili Arapça, Farsça öğelerden arındırarak Kiril alfabesi yoluyla Rusçanın önünü açmak olmuştur. 1930'lu yıllarda kısa süre kullanılan e/ä (kapalı e ve açık e) o/ö ve u/ü harflerinin de aralarında yer aldığı dokuz ünlülü Latin alfabesi yerine, beş ünlüsü bulunan Kiril alfabesi kabul edilmiştir. Sovyet dil politikalarının bir ürünü olan bugünkü Özbek yazı dilinin ses bakımından İranize Taşkent ağzına dayalı olduğu belirtilmektedir.

Amu-Derya boyunda dar bir şerit halinde uzanan Harezmi; kuzeyde Karakalpakistan, güneydoğuda ve güneyde Buhara vilayeti, güneyde ve batıda Türkmenistan ile çevrilidir. Harezmi ilinin on bir büyük yerleşim biriminden sekizinde, Karakalpakistan'ın Törtköl bölgesinde, Buhara ve Semerkand'ın bazı köylerinde Oğuzca varyantlar konuşulur. Güney Kazakistan'ın Türkistan ve Çimkent bölgelerinde ve Türkmenistan'ın Daşoğuz (Dış Oğuz) ya da Eski Ürgenç olarak bilinen bölgesinde konuşulan Oğuzca varyantlar, Güney Harezmi Oğuzcasına yakındır. Taşkent'e uzak, Türkmenistan'a yakın bir coğrafyada bulunan Harezmi; Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinden bu yana Oğuz, Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin temas noktalarından biridir. Harezmi'i çevreleyen Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kıpçak; Buhara vilayeti, Karluk; Türkmenistan ise Oğuz bölgesidir. Bu nedenle, Harezmi Türk dilleri arasında dil bilimsel bir bölgedir (linguistic area). Harezmi, aynı zamanda, Balkanlara değin uzanan Oğuz Türkçesi lehçe sürerliğinin başlangıç noktasıdır. Buhara, Semarkand, Taşkent, Zerafşan vadisi ve Sir-Derya Tacik kökenli toplulukların da yerleşim merkezidir. 1940'lı yıllarda Buhara'nın % 60'ının, Semerkand ve Taşkent'in % 30'unun dili Tacikçe idi (1968: 55). Arapçanın, konuşma dili olarak da bölgeye değin uzandığı bilinmektedir. Tarihi Harezmi, Türkçe, Farsça ve Arapça arasında bir dil bilimsel bölge olarak kabul edilebilir.

Horasan Türkçesi tanımlamasıyla Kuzey Horasan'da, kuzeyden Türkmenistan Cumhuriyeti'ne, batıdan Türkmen Sehrasına, doğudan Afganistan'a ve güneyden Tuz Çölü kenarlarına kadar uzanan bölgedeki Türkçe ağızlar topluluğu kastedilmektedir. Kuzey Horasan'ın şehirlerinin, Meşhed, Biryurd (Bocnurd), Küçan, Deregez, Şirvan, Serexs, Cuğtay, İsfarayın, Faric, Raz, Aşkan (Aşhana) ve Cekana çevresindeki köyler, Nadir'in Kelatı, Bam Sefiabad, Geraili bölgesi, Sebzivar ile Nişabur'un arasındaki köyler ve bu iki şehirde yaşayanların birçoğu Türktürler. Horasan Türkçesinin bütün ağızlarını Türkmenceye belli yakınlıklar birleştirir, örneğin eski b- bār 'var' ve ber- 'vermek' kelimelerinde korunmuştur. Güneye doğru inildikçe ise, Horasan Türkçesi Azerbaycan Türkçesinin daha çok etki alanına girmektedir. Doerfer'e göre, Azerbaycan Türkçesinin en doğu ağzını Hazar denizinin güneydoğu kıyısında konuşulan Galûgah ağzı oluşturur. Galûgah'ta kişi ekleri şöyledir: -Am, -sAn, -IK, -sUyz. Harezmi bölgesinde diğer varyantlardan farklı bir varyant konuşulduğundan ilk söz eden Vambery'dir. Doerfer'e göre, Güney Harezmi Oğuzcası ile, Doğu Oğuzcanın kolu olan Horasan Türkçesi arasında yakınlık olabilir. Güney Harezmi Oğuzcası, Özbekçeden çok, diğer Oğuz dillerine hatta Türkiye Türkçesine daha yakındır. (Doerfer, 1969: 22) Cevat Heyet Horasan Türkçesini dört lehçeye ayırır: Merkez lehçesi: Servilayet; Güney lehçesi: Cüveyn, Ribat, Mişkan, Bam ve Safiabat; Kuzeydoğu lehçesi: Deregez, Kelat ve Kocan; Kuzeybatı

lehçesi: Şirvan ve Bocnurt. Horasan Türkçesinin lehçelerini G. Doerfer, özellikle şimdiki zaman ve bildirme ekleri esasında şimdiye dek bilinen değişkeleri göz önüne alarak şöyle sınıflandırır: Kuzey-Batı: Şeyh-Teymur, Bocnurd, Asadlı, Kalat, Kuzey: Zeyarat, Şirvan, Zourom, Kuçan, Şurak, Douga'ı, Nohur, Anau, Manış, Hasar: Kuzey-Doğu: Mareşk, Conk, Guçgı, Langar; Güney-Doğu = Harve 'Olya, Ruhabad, Çaram-Sarcam; Güney-Batı: Cogatay, Hokmabad, Soltanabad, Kara-Bag, Pır-Komac, Bam-Safiabad, Esferayen.

Sesbilgisi özellikleri

Doğu Oğuz grubunun sesbilgisi alanında en önemli özelliği asli ünlü uzunluklarının korunmasıdır. Güney Harezmi Oğuzcasının en önemli ses özelliği, yazı dili Özbekçeden farklı olarak, kısa ve uzun karşıtlarının oluşturduğu zengin ünlü envanteridir. Harezmi Oğuz diyalektinin fonetik yapısı Türkçenin Oğuz grubunun Oğuz Türkmen alt grubuna ait lehçelerdeki gibidir. Özbekçenin Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin etkisi en az halde görülen Güney Harezmi ağızlarındaki ünlü sesler dizini dokuz ünlüden oluşmaktadır. Dokuz ünlülü Harezmi diyalektinde önlük-artlık ve damak uyumunun var olduğu da görülmektedir. Kapalı e (e) ve açık e (ä) ayrımı vardır (Baskakov).

Türkmen ağızları ve alt lehçeler temelde iki farklı gruba ayrılır. Birinci grupta, Teke, Yomud, Ersarı, Salır, Sarık, Göklen, Alil (Kürenek ağızı hariç), Sakar, Olamp diyalektlerinden Karadaşlın, Emreli, Muçın, Burkaz ağızlarında dişlerarası ünsüzlere dönüşmüştür: /s/ > /θ/, /z/ > /δ/ ikinci grubun diyalekt ve ağızlarında ise Çovdur, Nohur, Anaus, Hasar, Kıraç diyalektlerinde Stavropol, Karakalpakistan Türkmen ağızlarında s ve z dönüşmeden kullanılıyor. Ayrıca, Çovdur dışında ikinci grupta birinci grubun aksine, dudak ve damak ses uyumlarında sıklıkla bozulma durumları söz konusudur. Sözbaşındaki *k-* > *g-* ötümlüleşmesi Oğuz dillerinin en önemli ses değişmelerindendir; ancak Türkmençe ile Azerbaycan ve Anadolu ağızlarının tersine Oğuzca söz başındaki *k-* Türkçenin Rumeli lehçesinde, İstanbul Türkçesinde, Gagavuz yazı dilinde olduğu gibi korunmaktadır.

Biçimbilgisi özellikleri

G. Doerfer'in Oğuzcayı sınıflandırmada ölçüt olarak kullandığı ben, sen, biz, siz zamir kökenli fiil kişi ekleri şöyle:

	1. kişi tekil	2. kişi tekil
1 Türkmençe	-In	-sıŋ (-Iŋ)
2a Doğu Horasan	-mAn	-sAn
2b Kuzey Horasan	-mAn	-sAn
2c Güneydoğu Hor.	-Am	-Ay (-An)
2d Batı ve Güney Hor.	-Am	-Ay (-Aŋ -An)
3a Kaşkay ve Aynallı	-Am	-Aŋ (-An -Ayŋ)
3b Kazvin - Hemedan	-Am	-An (-Ay)
4a Kuzey Halacistan	-Am	-An (-Ay)
4b Sonkor	-Am	-sA
5a Zencan	-Am	-sAn~ -An

5b Azerbaycan Türkçesi	-Am	-sAn (-sAñ)
6 Türkiye Türkçesi	-Im (-In)	-sIn (-sIñ, -Iñ)
	1. kişi çoğul	2. kişi çoğul
1 Türkmençe	-Is (-IK)	-sIñIz
2a Doğu Horasan	-bIs	-sIs
2b Kuzey Horasan	-mIs (-mIz)	-sIs (-sIz)
2c Güneydoğu Hor.	-IK	-Is (-IyIs)
2d Batı ve Güney Hor.	-AK (-Ay)	-Ays (-AñIs)
3a Kaşkay ve Aynallu	-AK	-AñIz (-AnIz, -Ayz)
3b Kazvin - Hemedan	-AK	-Iz
4a Kuzey Halacistan	-IK (-UK)	-Iz
4b Sonkor	-AK	-sIz
5a Zencan	-IK	-sIz ~ -Iz
5b Azerbaycan Türkçesi	-IK (-UK)	-sInIz (-sIñIz, -sIz)
6 Türkiye Türkçesi	-Iz (-IK)	-sInIz (-sIñIz)

Bütün bu biçimler, Eski Türkçede sona gelen kişi zamirlerine dayanarak açıklanabilir: ben/men, sen, biz, siz. Bu biçimlerin şekillenmesine ilk olarak analog süreçler neden olmuştur; örneğin, sen Türkiye Türkçesinde siz'e kıyasla -sın/ -sin olmuştur, ve -sız/siz ilerde geçmiş zaman eki -ñIz'e kıyasla -sIñIz haline dönüşmüştür vs. Tekil birinci kişideki -A- ünlüsü de yüklem ekleri arasına sızmıştır. Bütünyle, bu yüklem şekilleri, Oğuz ağız ve lehçelerinin geniş ölçüde yalnız gelişme tarihini değil, aynı zamanda akrabalık derecesini de yansıtır.

Söz Varlığı ve Toplum Dilbilimsel Görünüm

Özbekistan, yakın geçmişte Sovyet dil politikalarının bir laboratuvarı olmuştur. Büyük prestiji olan Çağatay mirası reddedilirken, en az bin yıllık geleneği ve Türk dünyası ile ortak unsurları simgeleyen Harezmi bölgesi, Sovyetler Birliği döneminde dil bilimsel hatta siyasal bakımdan geri plana atılmıştır. Türk lehçeleri ile ortak ses sistemini paylaşan Harezmi diyalektleri yerine, en ayırıcı ses özelliklerine sahip Taşkent ağız ölçünlü dil yapılmıştır. Böylelikle Türk dünyasında büyük öneme sahip kültür alanı yerine, Özbekistan'ın en uç bölgesinde, alternatif bir dil ve kültür iklimi yaratılmıştır. Sovyet döneminin ardından bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da, dil ile ilgili düzenlemelerin, İranize Özbekçenin egemenliğini güçlendirmeye, Ruslar, Tacikler vd. azınlıkların haklarını korumaya yönelik olduğu görülmektedir (Eker, 2006).

Harezmi Oğuz diyalektinde konuşan ahalinin aydın kesimi yüzyıllarca Karluk kökenli edebî dili kullana geldiğine ve son yüz yıl içinde bu dilde herkesin okuryazar olmasına rağmen Oğuzca sözcük varlığını iyice koruduğu bilinmektedir, ancak Harezmi ağızlarının özelliklerinin günümüzde okul eğitimi, enformasyon teknolojiler ve sosyal medyanın etkisi altında azalıyor olduğu gözlemlenmektedir. Harezmi Oğuz diyalektinin konuşulduğu coğrafya bugünlerde Orta Asya'daki iki bağımsız ve bir özerk Cumhuriyetin hudutları içerisinde yer almaktadır. Bu Cumhuriyetlerdeki Harezmi Oğuz diyalektinde konuşan ahalî Aral gölü çevre felaketinden dolayı bugünlerde doğal afet bölgesinde yaşıyor. Bu koşullardan dolayı nüfusun bir kısmı ezeli yaşam merkezlerini terk etmek zorunda kalmaktadır. (Eltazarov, 2016).

İran devletinde konuşulan *Horasan Türkçesinin* sözvarlığının durumunu - ve ayrıca sesbilgisi durumlarını- aşağıdaki örnekler aydınlatır. Türkiye ile Azerbaycan Türkçesinden sonra Horasan Türkçesinin Bocnurd, Coğatay, Deregez, Kuçan, Şirvan, Sultanabad, Herv-i Ulya ve Çarum ağızlarındaki karşılıklar sıralanmıştır:

büyük böyük	behey kata böhöy kata kata kata kata kata
kadın qadın	hatun hatun hatun hatun hatun hatun hatun hatun
yürek ürek	irey irek ürey ürek irey ürey irey irey-kalp
uzak uzaq	ırah açe-ırah erah-uzah ırah-ızah ırah-uzah açe toga toga
kapı qapı	işi eşik-gapı kapug-kapı eşik işi eşik işik eşik
yüz üz	iz iz üz üz üz üz iz iz
ekmek çörek	çerey çerek çörey çörek-nan çörey çörey çerey nan
söz söz	sez sez söz söz söz söz sez
bul- tap-	tap- tap- tap- tap- tap- bul- bul-

KAYNAKÇA

1. Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*, Ankara.
2. Azmun, Y. (2021). *Türkmencenin Sesleri ve Yazımı Üzerine*. Kutlu yayınevi, İstanbul.
3. Baskakov, N. (2018). *Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Sesbilimi*.
4. Caferoğlu, A. (1974). *Türk Dili Tarihi 2*. İstanbul.
5. Doerfer, G. (1987). İran'da Türkler, Türk Dili, Sayı 431 Kasım.
6. Eltazarov, J. (2016). *Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı - Harezmi Oğuz Dialekti Hakkında*.
7. Ercilasun, A.B. (2007). *Makaleler*, Ankara.
8. Eker, S. (2006). *Özbekistan'da Oğuzca Bir Dialekt Güney Harezmi Oğuzcası*
9. Eckmann (1966). *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul.
10. Eker, S. (2006). *Özbekistan'da Oğuzca Bir Dialekt, Güney Harezmi-Oğuzcası*. Ankara.
11. Ercilasun, A.B. (2007). *Makaleler*, Ankara.
12. Heyet, C. (2011). *Dilimiz, Edebiyatımız ve Kimliyimiz Uğrunda*. (redakte eden) Şelale Ana. Farsça metinlerin tercümesi, Şehla Abdullayeva, Transliterasiya, Aysel Acalova. Bakı.
13. Heyet, C. (2003). *İki Dilin Karşılaştırması (Mukayeseti'l-Lügateyn) Çev:* Mursel Öztürk. Ankara.
14. Karatay, O. (2020). *Ural Altay Kuramı*, İstanbul.
15. Karatay, O. (2017). *İlk Oğuzlar*, İstanbul.
16. Kocaoğlu, T. (1985). *Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri 5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*.
17. Kocaoğlu, T. (1985). *Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*.
18. Kocaoğlu, T. (1997). *Türk Diline Sosyo - Politik Bir Bakış*, Türk Dili, 548, Ağustos.
19. Kocaoğlu, T. (2003). *Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi*.
20. Mollova, M. (1996). *Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi*, TDAYB.

21. Tağayev, T. Mamanazaroviç; Özbekistan'da 20. Yıllardaki Yazı (Alfabe Ve Imla) Reformları
22. Tekin, T. (1999). Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, İstanbul.
23. Togan, İ. Çengiz Han, Moğollar ve Türk Halefleri A. Moğollar Çinggis Han ve Moğollar. Türkler.
24. Togan, Z.V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul.
25. Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Değerlendirme, Dil Araştırmaları, Bahar /20.
26. Yunusov (2017). Yıldırım.

Атилла Жорма (Северная Македония)

Карлуко-кыпчако-огузские языковые связи в постчагатайский период (II Часть)

Резюме

Тюркский язык имеет две отдельные письменные традиции, одна из которых – восточная тюркская продолжалась непрерывно с VI века по сегодняшний день. На протяжении истории языка различные внешние факторы и политическое противостояние создавали ощутимые трудности, что можно видеть на примере трёх больших диалектных групп – карлукской, кыпчакской и огузской. В первой части вступительной статьи, будут исследованы карлуко-кыпчакские связи, а во второй части – бытие огузов.

Ключевые слова: *восточный тюркский язык, карлуки, кыпчаги, языковая политика, языковая инженерия.*

Atilla Jorma (North Macadenonia)

Karluk Kipchak Oghuz relations after chaghatay Turkic (II Part)

Abstract

The Turkish language has two distinct written traditions. The Eastern Turkish tradition has continued uninterrupted from the sixth century to the present day. Although the convergence of the three major dialect groups, Karluk, Kipchak, and Oghuz, has not been without difficulties, it is evident that the most significant obstacles throughout the language's history were due to external factors and political conflicts. The introductory article of the tripartite meeting discusses Karluk Kipchak relations in the first part and examines the existence of Oghuz in the second part.

Keywords: *Eastern Turkish, Karluk, Kipchak, Oghuz, Language policies, Language engineering.*